

Vrouwen en kritisch ouder worden (2000)

Sieth Delhaas

'De Tiltenberg' - Vogelenzang 20 maart 2000

Inleiding

Met een variatie op de vraag van de filosoof Aristoteles 'Hoe te leven?' stel ik de vraag:

'Hoe oud te worden?'

Die vraag is voor tweërlei uitleg vatbaar. Enerzijds de vraag naar de grens van het leven.

Maar ik bedoel de andere variant: Hoe zou het moeten? Dat oud worden.

Ik spreek hier, voor de duidelijkheid, even niet over ouder worden. Met ouder worden zijn we ons hele leven bezig. Deze dag willen we het concreet hebben over de leeftijdsfase waar je er niet meer omheen kunt: ik word nu echt oud.

In de voorgeschiedenis van het boek *Vrouwen van dagen* staat, dat de werkgroep 'Overleven door vriendinnen' gekozen heeft voor vrouwen van zestig jaar en ouder.

Enerzijds wilden we niet uitgaan van 65 jaar. De leeftijd waarop de meeste mannen van onze en de vorige generatie(s) werden gepensioneerd. Vrouwen met een betaalde baan werden meestal met 60 gepensioneerd. Die vijf jaar eerder hadden een grote invloed op de hoogte van hun pensioen.

Oud in beeld

Spreeken over oud zijn en ouder worden bij jonger dan zestig jaar, vinden wij als groep die dit boek heeft voorbereid, een ontwikkeling, die niet moet worden aangemoedigd. Ger Tielen, directeur van het Nederlands Platform voor Ouderen en Europa (NPOE) zei vorige week in de VPRO-gids 'Op de huidige arbeidsmarkt is 45 jaar al bejaard. Zeker is, dat media ouderen vaak heel stereotiep in beeld brengen.' NPOE organiseert dezer dagen in Rotterdam het filmfestival *Oud is in Beeld*.

Ik schreef dat bij zestig jaar vaak veranderingen in het zelfbeeld ontstaan, die verwijzen naar de derde levensfase (p9). Ik schreef dat uit eigen ervaring, die louter op gevoelens was gebaseerd. Mijn vermoeden wordt bevestigd in het boekje *Nog vele jaren*, dat de symboliek van elk levensjaar weergeeft. Bij 60 jaar staat: 'Volgens sommige Chinese taoïstische scholen kan men zich pas geheel wijden aan het allerhoogste wanneer men de zestig nadert. De oude

Grieken noemden zestig de leeftijd van de filosoof - de mens die zoekt naar de diepste betekenis van de dingen en de fundamentele waarden.

De filosofe -ik zet de tekst maar even in de vrouwvorm om onszelf er gemakkelijker in te herkennen, sd - de filosofe begint bij zichzelf. Zij kent zichzelf in haar betrekkelijkheid en onvergankelijkheid. Zij relateert zonder cynisme en stelt zonder dogmatiek.

Zelfkennis is het uitgangspunt van de filosofe. Zij is mild, maar vergoelijkt niet. Zij onderscheidt, maar veroordeelt niet. Zo zeft zij het kaf van het koren.

Als zij raad geeft, wekt zij waarachtigheid, zodat de ander zichzelf het antwoord hoort geven.

Haar laatste woord is zwijgen.'

Hoewel ik deze tekst in de zij-vorm heb omgezet, herken ik in deze regels weinig van mijn eigen leven. Het is voor mij toch de wereld van de mannelijke filosoof, die leeft in een voor hem vanzelfsprekende wereld. De wereld mede door zijn hand ingericht. In cultuur gebracht.

Kijken met eigen ogen

Onze werkgroep heeft er duidelijk voor gekozen bezig te zijn met een ander perspectief. Met een andere kant van kijken naar de wereld bij het ouder worden. En met diezelfde ogen naar ons zelf te kijken. Het is de manier van kijken, die we ons hebben eigen gemaakt toen we oog en oor begonnen te krijgen voor wat er omging binnen de vrouwenbeweging vanaf het einde van de jaren zestig. Waarin wij - zoals we als werkgroep 'Overleven door vriendinnen' met elkaar gewerkt hebben - vroeg of laat, in die beweging mee gingen spreken. En vanuit dat kijken, luisteren en spreken is een levenshouding ontstaan.

Een feministische levenshouding. Het woord 'levenshouding' heeft de feministisch theologe Catharina Halkes al in een van haar eerste boeken gebruikt. Vanuit die levenshouding hebben wij nu zo'n vijftien tot twintig jaar geleefd en gewerkt.

In 1993 zijn wij met onze gesprekken begonnen. Negen vrouwen. Aanvankelijk hadden we meer vrouwen uitgenodigd, met de bedoeling het aantal nog uit te breiden. Maar in die tijd had iedereen het druk en sommigen voelden zich nog te jong en we bleven met deze negen over. Niet zo maar een willekeurige groep. Vier van ons hebben meegewerkt aan het project van de *Blikopener* van 1979 tot 1981. Maar in andere variaties hadden we ook in andere werksoorten vooral binnen de vrouw- en geloofbeweging en feministische beweging samengewerkt.

De eerste vraag voor ons was niet: hoe kunnen we kritisch ouder worden?

Onze vraag was in de eerste plaats: hoe kunnen wij vanuit onze feministische levenshouding en vanuit de feministische theologie een bijdrage leveren aan de discussie van oudere vrouwen in deze tijd. Het moest gaan om zorg voor, omzien naar elkaar, woonvormen, het regelen van ons afscheid, vieren en plezier maken. Door vriendinnen elkaar in het leven houden..

Al sprekend kwamen we er al snel achter dat onze levensomstandigheden gedurende die vijftien tot twintig jaar dat we bij het feminisme betrokken waren, ingrijpend veranderd waren en in de toekomst nog meer zouden veranderen. We moesten verliezen noteren: verlies van energie, van kracht, verlies van partners, uiteen vallen van oude verbanden. Van

sommigen was de gezondheid of de mobiliteit zichtbaar achteruit gegaan. Tegelijkertijd bleef het voor ons wel duidelijk, dat we bij het ouder worden onze levenshouding, die we ons vanuit het feministisch/het kritisch perspectief hadden eigen gemaakt, niet wilden verliezen. De cultuurkritiek, het centrale woord van de vrouwenbeweging, bleef onverminderd noodzakelijk. Ondanks teloorgang van veel dat ons steun gaf in onze volwassenheid en middelbare leeftijd, wilden we bij het ouder worden toch verder met wat door de beweging verworven was. 'Onze kracht willen we gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.'

Het feministisch moment

Daarop volgende vier jaren spreken over thema's die we belangrijk vonden bij het ouder worden. Deze waren vooral gericht op de persoonlijke beleving en situatie.

Verder uitleggen hoe we daarmee zijn omgegaan. Het feministisch moment.

Het proces. De enquête. Het schrijven. Het boek. Daarna: de studiedagen.

Voor wie het niet gelezen hebben vertellen van de levensdomeinen. De thema's

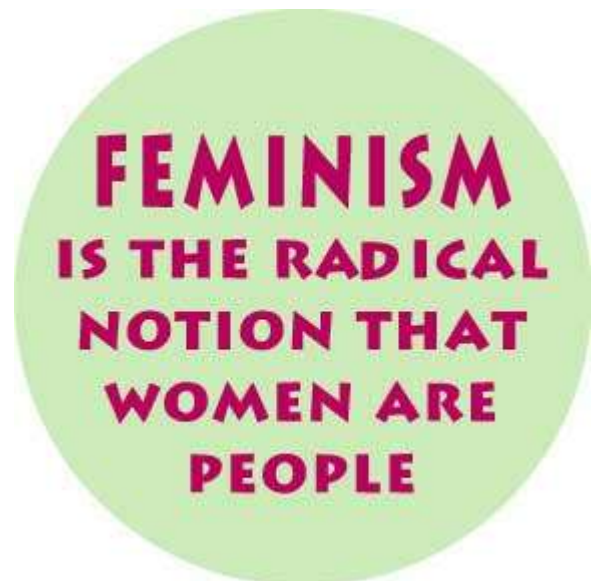
Bij het verwerken van de ruim tachtig enquêtes - en dan moet je je voorstellen, dat dit om zo'n vijf tot acht pagina's ging van ingevulde of vaak getypte of handgeschreven teksten -, moet ik bekennen dat ik me vaak teleurgesteld heb gevoeld. Werkend met de vraag in mezelf: Is dit het nu? Hebben we daar alles voor gedaan? Zijn we wel verder gekomen dan veel halfslachtige resultaten?

Ik las over terugval in oude patronen. Bijvoorbeeld bij het ouder worden 'toch weer' (!!!) terugvallen op kinderen en familie. Lekker genieten van uitjes, speciale aanbiedingen voor ouderen, bustochten. Het voor gezien houden wat betreft de problemen in politiek, kerk en wereld.

Ik merkte dat ik daarover met mezelf in discussie moest. Want mijn teleurstelling zegt meer over mijn eigen verwachtingspatroon bij het ouder worden, terwijl ik tot de jongsten behoorde, dan over de werkelijkheid van degenen die de enquête hadden ingevuld. Ik moest nog leren te accepteren dat mijn beeld over ouder worden, vanuit mijn eigen denken en levenservaring, gericht is op activiteit, doorgaan, de levenshouding volhouden die ik aangenomen heb toen ik me bewust in de vrouwenstrijd begaf.

Kostbare inhoud

Van bezig zijn met de enquêtes naar de inhoud van het boek zelf zag ik toch een ander resultaat. Want als ik de teksten lees, dan vind ik de inhoud eigenlijk steeds kostbaarder worden. Het is wat ik kon zeggen in een interview: 'Achter al die uitspraken zie je het verhaal

van vrouwen.’ Dat is de waarde van de verzameling teksten. Het is vastgelegd: al dat terugkijken naar het verleden. En vanuit de positie op dat moment: maart/april 1998 vooruit kijken met de vraag: hoe zal het worden, later, als ik oud ben?

Er wordt heel veel gesproken over later. Er zijn ontroerende en bemoedigende voorbeelden van. Bijvoorbeeld bij het thema euthanasie hier van een 82jarige: ‘Ik heb nog weinig nagedacht over mijn levenseinde. Ik hoef me er nog niet mee bezig te houden, hoe dat misschien zal zijn. Daarop kan ik me niet voorbereiden als op een verzekering. Ik weet dat ik vandaag leef en daar geniet ik van. Dat is tegelijkertijd een uitdaging voor me.’ En een bijna 90jarige: ‘Te veel zorg voor de toekomst ontnemt je veel energie, die je voor het heden nodig hebt’.

Dat is pas wijsheid.

Bij het nadenken over de inhoud van al die enquêtes, mijn vage gevoelens van teleurstelling over - laat ik het maar noemen - het resultaat van het feminisme, heb ik een samenvatting gemaakt onder het kopje *verwarring*.

Verwarring

Verwarring, een gevoel van onzekerheid, richtingloosheid op de grens van levensfasen. Van middelbare leeftijd naar ouder worden. Dat lijkt me een natuurlijke verwarring. In andere culturen zijn er rites voor de overgang van de ene levensfase naar de andere, die helderheid verschaffen bij de overstap.

Hoewel: ik merk dat steeds meer vrouwen eigen rites bedenken voor die overgangen.

Volgende week zaterdag heb ik een groot feest van een vriendin die zestig wordt. Ze heeft speciaal geld daarvoor gespaard om dat feest te kunnen geven als alleengaande vrouw.

Tenslotte kwam ik tot de conclusie, dat de verwarring die ik in de enquêteteksten vaak tegenkwam - of die ik er in las - ook te lezen is in de teksten van onze werkgroep. Het is een verwarring, die ik ook voortdurend bij mezelf tegenkom. Enerzijds de uittocht uit het oude bestaan van tradities, benauwdheid, kleinhouden. Noem de woorden maar op die bij je eigen geschiedenis horen als het om het verleden gaat. Vanuit die uittocht radicaal meedoen, of gematigd, met vernieuwingen in eigen leven, de kerk, de politiek, en in globale verhoudingen.

Anderzijds is er de twijfel. Niet zozeer of je terug wilt naar die oude plekken, verhoudingen, relaties, verbanden. Het is - als ik naar me zelf kijk - soms een ongenueanceerd verlangen, dat ik niet kan benoemen. Want als je me vraagt: zou je dat en dat dan willen? dan zou ik onmiddellijk zeggen nee of ik zou zeggen, ja misschien, maar dan zou er wel dit of dat moeten veranderen. Nooit meer terug op de oude voorwaarden.

Ik heb mezelf aangeleerd om mezelf op zulke vage gevoelens te bevragen: breng je verlangen eens onder woorden. Wat daarin wil je terug? Wat niet? Hoe zou dat gerealiseerd kunnen worden?

Ik merk, dat de onvervulbaarheid van die verlangens nu, meestal toch weer uitkomen bij die cultuurkritiek, die de belangrijkste kern is van het feminisme.

Ik vond daar een mooi voorbeeld van toen ik enkele jaren geleden was uitgenodigd een lezing te geven voor het KVG-kader in Limburg. Het had als jaarthema gekozen: de toekomst is vrouwelijk.

In mijn lezing, ben ik eerst met dat woord vrouwelijk aan de gang gegaan. Welke bezwaren ik daar tegen had. Ik begreep wel wat ze ermee wilden zeggen, maar tegelijkertijd waren de kadervrouwen er zich niet bewust van het gevaar dat dat woord inhoudt: vrouwelijk is biologisch gebonden. Omdat je vrouw bent doe of denk je zus of zo. Het geseksueerd zijn.

Ik heb hen iets doorgegeven wat mij trof in een toen juist uitgekomen boek van Selma Sevenhuijsen. 'Feminisme en zorg', zegt deze sociaal wetenschapster 'is een ongemakkelijke verhouding.'

Die opmerking kan ik onmiddellijk onderschrijven. Vanuit mijn eigen geschiedenis weet ik, dat ik enerzijds zelf mijn kinderen wilde opvoeden, dat ook leuk vond, maar ik wilde ook buitenshuis werken, mijn journalistieke werk doen. Ik wilde niet in die eeuwig terugkerende tredmolen van het huishoudelijk werk verdrinken. Maar kinderopvang was er in de zestiger jaren nog niet. En in het begin, dat heeft toch wel tot het begin van de jaren zeventig geduurd, had de omgeving kritiek als ik buitenshuis werkte. Het onbehagen van de vrouw van Joke Smit was mij uit het hart gegrepen.

Maar, zorg is niet meer alleen het probleem van vrouwen en feministen, vindt Sevenhuijsen. Zorg is een maatschappelijk probleem geworden waar de politiek zich noodgedwongen mee bezig dient te houden. Enerzijds door veranderingen in de maatschappij: te dure zorgkosten, meer ouderen (sic), hoge eisen aan gezondheidszorg. Sevenhuijsen schrijft: 'Het feminisme, zoals dat eind jaren zestig opkwam, kan zonder meer worden opgevat als een rebellie tegen de vrouwelijkheid van zorg en de daaraan gekoppelde ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen. Feministen eisten de openbare ruimte op, en brachten luid en duidelijk naar voren dat zij geen zin meer hadden in het 'vrouwelijk levenslot', in het leven dat hun moeders voor hen hadden geleefd. Zorgen werd afgeschilderd als saai, monotoon en traditioneel, en daarmee als een barrière op de weg naar zelfverwerkelijking.'

Maar, gaat Sevenhuijsen verder, ondanks die kijk op zorg, van die zorg af willen, zijn feministen toch voortdurend bezig met die zorg. Want zorg doet zich in de praktijk van het dagelijks leven steeds voor. Je kunt er niet omheen. Ook de zorg voor jezelf, je eigen woning. We zien aan de hedendaagse jonge vrouw die alles heeft wat wij toen wilden: baan, kinderen, huis, man, hoe ze er aan toe zijn. Daar moeten in de eerste plaats maatschappelijke oplossingen voor worden gevonden.

Sevenhuijsen verantwoordt zich in haar boek over haar eigen houding in dit vraagstuk met: 'Sinds 1975 ben ik actief betrokken geweest bij wat ik achteraf zou kunnen interpreteren als een zoektocht naar geschikte vocabulaires (het onder woorden brengen) om zorgkwesties vanuit een feministisch perspectief tot een politiek thema te maken, en om daarbij 'te denken wat we doen'.

Sevenhuijsen constateert, dat er bijvoorbeeld in het Angelsaksische gebied een breed debat gaande is over feminisme en ethiek. Het feministisch denken raakt inmiddels redelijk geïntegreerd in het vakgebied van de politieke filosofie.

Dat betekent dus, dat het 'onzinnige gedoe' van die 'blote buiken vrouwen' - ik heb het deze week over het feminisme nog zo horen uitdrukken door een vrouw - door vasthoudend bezig zijn op allerlei terreinen door vrouwen die de feministische zienswijzen en eisen serieus namen, dat dat zogenaamde onzinnige gedoe, nu onderdeel is geworden van politieke discussie niet alleen, maar ook behoort tot het erfgoed van de westerse filosofie. En dat betekent, dat onze wensen, onze feministische cultuurkritiek en onze oplossingen, serieus besproken, gewogen en hier en daar ook tot uitvoering worden gebracht.

Feminisme en ouder worden

Hoe is dat nu met feminisme en oud worden? De radicale feministen van toen, eind jaren zestig, Selma Sevenhuijsen was er als een van de eersten bij, zijn nog niet van onze leeftijd. Dat geldt niet voor iedereen, maar het gaat mij nu even over het produceren van theorieën en de lange adem. Die radicale feministen van toen staan nog volop in hun beroepsarbeid of wetenschappelijk werk. Er is waanzinnig veel te doen op allerlei terrein. Ze zijn met weinigen. En, zoals we weten, is de strijd om erkenning van de feministische ideeën en mogelijke veranderingen voor een andere samenleving, en de weerstand er tegen, nog sterk.

Nadat ik *Vrouwen van dagen had geschreven*, ben ik verder gegaan met cursussen geven, artikelen schrijven, nadenken, mijn gedachten onder woorden brengen in interviews. Van mevrouw Rooijmans, de sociaal-gerontologe, die aan de VU heeft gestudeerd en die de vragen voor onze enquête heeft opgesteld, weet ik, dat onderzoek en de vraag naar: *hoe oud te worden*, aan de Vrije Universiteit binnen het vakgebied gerontologie, vooral bestudeerd wordt vanuit het perspectief van

overheidszorg. Hoe moeten we al die ouderen in de toekomst verzorgen, opvangen, laten wonen etc.? Anderzijds is er de vraag vanuit het bedrijfsleven naar technologie voor die zorg en opvang, maar ook wat betreft het commerciële stuk: hoe kunnen we zoveel mogelijk aan deze bevolkingsgroep verdienen. Want een deel van die groep heeft veel geld uit te geven.

In beide uitgangspunten van kijken naar oud worden. is er, volgens mevrouw Rooijmans geen plaats voor kijken naar sekse specifieke velden. Dat wil zeggen: naar de vraag hoe deze generaties, die nu oud worden, zijn gebonden geweest aan een vanuit de cultuur opgelegd rolpatroon. Doorsnee was/is: de vrouw zorgde na het huwelijk thuis voor man en eventuele kinderen en nam andere zorgtaken in familie en buurt op zich, deed vrijwilligerswerk in de maatschappij. De man zorgde voor het inkomen, werd thuis verzorgd door zijn vrouw, had vrije tijd en had daardoor ook mogelijkheden en geld voor een hobby. Ik zeg dit nu in heel algemene trekken.

Vanuit het feminisme zou er, naar mijn idee, gekeken moeten worden naar: hóe willen vrouwen, die meegedaan hebben aan de tweede feministische golf en daar intensief bij betrokken zijn geweest, of zich daardoor aangesproken hebben gevoeld, oud worden? Welke verlangens, eisen die zij stellen aan de samenleving, willen zij gerealiseerd zien bij het ouder worden? In hoeverre willen of kunnen zij aan de realisatie van verlangens en eisen een bijdrage leveren?

Naar mijn gevoel, zijn er in het boek *Vrouwen van dagen* nauwelijks of onvoldoende duidelijke uitspraken te vinden hoe die toekomst er uit zou moeten zien. Ik denk, bij nauwkeurig lezen van onze uitspraken en analyse van die teksten, dat ze er uit te lezen zouden kunnen zijn. Echter, wat vrouwen concreet willen bij het oud worden, ligt niet zo helder op tafel als de luid en duidelijke eisen van vrouwen uit de jaren zestig en zeventig.

Je kunt de vraag stellen: Kan dat wel bij het ouder worden? Is het gerechtvaardigd om dat te verlangen van vrouwen, die eindelijk na vaak zware jaren, toekomen aan een periode van rust die ze hebben verdiend?

Toekomstprophetieën

Er is nog een ander probleem dat zich voordoet. Bij het lezen over oud worden, grijpt mij weer een vaag verlangen aan van luisteren naar toekomstprophetieën. Die komen van zowel mannen als vrouwen. Die gaan echter niet over wat mijn ideeën zijn over kritisch ouder worden. En dus op de één of andere manier datgene voortzetten - een manier passend bij oud worden - waar we binnen de vrouwenbeweging ons voor wilden inzetten.

Wat zijn nu die toekomstprophetieën?

Toen de thema's, die wij als werkgroep hadden besproken, de enquêtes waren uitgezet en ik me voorbereidde op het schrijven van het boek *Vrouwen van dagen*, heb ik deelgenomen aan een cursus van de psychologe Carola de Vries Robles. De cursus heette *Oud worden en ten volle leven*. De cursisten werden gevormd door een groepje van ongeveer tien mannen en vrouwen. Van de twee mannen viel er na twee keer een af. Ik zat daar met heel veel gemengde gevoelens. Ik heb die aan het eind bij de evaluatie ook zo geuit. Wat mij bijzonder stoorde dat deze cursus voortkwam uit een beweging van ouderen in de Verenigde Staten. Ik weet bij benadering wat de problemen van ouderen daar zijn. En de nadruk op innerlijk spiritualiteit daar, heeft vooral te maken met het feit, dat ouderen een soort vogelvrije groep is, die soms van staat naar staat trekt met grote stacaravans, waar het maar het goedkoopste leven is. Oud worden in Noord Amerika is voor grote groepen tegelijkertijd een verarmings- of een verpauperingsproces door het ontbreken van voldoende sociale voorzieningen.

Dus uitgaan van de situatie van Noord-Amerikanen werkt versluisend want deze is dit op geen enkele manier van toepassing op de situatie in Nederland. Anderzijds sprak de zoektocht naar inspiratie en spiritualiteit bij het ouder worden mij erg aan. Ik vond dat wij als werkgroep *oud worden door vriendinnen* daar in onze gesprekken te weinig aan toe waren gekomen. Daarin speelde ook mee onze verlegenheid ten opzichte van godsdienst, onze kerkelijke opvoeding, en zelfs bij sommigen tegenover feministische theologie.

Het andere aspect was, dat deze groep Amerikaanse ouderen wat betreft hun spiritualiteit, jatte, dat zeg ik even heel plat, uit de traditie van de Noord-Amerikaanse Indianen, terwijl

deze oorspronkelijke bewoners van dat continent door diezelfde witte Amerikanen van hun identiteit en erfenis zijn en worden beroofd.

Het cursusmateriaal was ook erg gebaseerd op Joodse teksten, muziek en religieuze invalshoeken. Mevrouw de Vries Robles, de samenstelster van de cursus, komt zelf uit die traditie.

Het was ontegenzeggelijk, dat de teksten, de muziek, de oefeningen heel mooi waren. Maar ik had het gevoel, dat we stappen oversloegen.

Ik miste vooral het sekseonderscheid. Bovendien wilde ik blijven binnen mijn eigen cultuur, waar ik ook mijn eigen bronnen wilde opsporen. Als die er tenminste zijn!

Het aardige was, dat dat sekseonderscheid juist door de verhalen van die beide mannen, zo duidelijk werd. Niet in storende zin, want die beide mannen zaten daar ontroerend kwetsbaar in hun verhalen, maar er werden bij hun en onze verhalen geen vragen gesteld wat de positie van man- of vrouw-zijn in onze samenleving, daarmee te maken had.

Cultuurveranderingen

Dan zijn er wat mij betreft nog twee andere voorbeelden op de zoektocht naar: hoe feministisch oud worden. Een boek waar ik in het laatste hoofdstuk van *Vrouwen van dagen* over spreek, namelijk *Verlangen naar wijsheid. Moderne filosofie en ouder worden* van Gerard Koek. Prachtig. Ik heb er van genoten. Een man, die in zorgvuldige woorden spreekt over het ouder worden van onze generaties. De problemen, die deze ouderen ervaren doordat er zo verschrikkelijk veel veranderd is in de laatste helft, de laatste dertig jaar van de vorige eeuw. Vooral als het gaat om verlies van waarden en normen. Van levensbeschouwing en geloof. Bij het ouder worden zijn mensen juist daardoor verweesd geraakt. Hun houvast, dat hen tot ver in hun volwassenheid een ‘Sitz im Leben’ bood, is weggenomen, weggefallen, of hen, door de cultuurveranderingen van de laatste dertig jaar, eenvoudigweg ontstolen.

Als ik naar mezelf kijk, dan heeft mij in dat verlies van allerlei vastigheden van vroeger geholpen, dat ik veel las, ook boeken buiten het boekje van mijn achtergrond. Mij heeft geholpen dat ik hield van studeren, dat ik mensen in mijn omgeving had met wie ik over deze dingen kon praten en dat ik later ben gaan studeren. Mijn journalistieke werk vanaf 1970 heeft me ook met mensen en problematieken in aanraking gebracht, buiten mijn gereformeerde cultuur, waartoe ik me op de een of andere manier moest verhouden en waar ik op papier verslag van moest doen of er een visie over moest ontwikkelen. Die ontwikkeling had ik nooit doorgemaakt als ik ‘alleen huisvrouw en moeder’ was gebleven.

Het tweede punt, dat mij heeft geholpen in die cultuurveranderingen staande te blijven en juist daarin te groeien, is het me opgenomen weten binnen de vrouwenbeweging. Ik ben me er van bewust, dat het woord vrouwenbeweging een heel vage omschrijving is, maar ik bedoel er mee, dat hele veld van vrouwen die iets zeiden in het openbaar, de literatuur die verscheen, de bijeenkomsten die overal werden gehouden, symposia en cursussen die werden georganiseerd. En waar wij leerden onze mening te vormen over wat feministisch was en wat onze kritiek was op de cultuur waarin wij een ondergeschikte rol speelden.

De schrijver van *Verlangen naar wijsheid*, Gerard Koek heeft zijn boek als docent aan de HOVO dus vooral geschreven voor ouderen, die tijdens hun volwassenheid geen gelegenheid

hebben gehad over de achtergronden van die veranderingen na te denken. Over de traditie van de filosofie

De centrale vraagstelling van het boek is: Kunnen ouderen op basis van hun levensjaren nog wijs worden in een moderne maatschappij. Hoe ziet de wijsheid er in onze tijd uit.

Ook in dit boek, hoe waardevol ik het ook vind, constateer ik, dat er over ouderen als groep wordt gesproken en niet met een onderscheid tussen levens van juist de generaties uit onze tijd tussen mannen en vrouwen. Dat moet er mijns inziens ook zijn voor een andere manier van ouder worden als men zijn jeugd en volwassen leven heeft geleefd in een matrics van man of vrouw, waarin onze cultuur mannen en vrouwen heeft getracht te persen.

Dankzij dit boek ben ik wel in aanraking gekomen met de filosofe Martha Nussbaum en ik heb in het laatste hoofdstuk van *Vrouwen van dagen* geprobeerd via haar filosofie een aanzet te geven om in onze cultuur tot wijsheid te komen bij ouder worden.

Cultuur van wijsheid

Want dat is ook een probleem. Als Koek zich afvraagt of ouderen nog wijs kunnen worden op basis van hun levensjaren in een moderne maatschappij, dan komt daarbij voor mij de vraag op: kennen wij in Nederland - ik houd het maar even bij ons eigen land, als onderdeel van een westerse samenleving -, kennen wij wel een cultuur van wijsheid op basis van levensjaren? Duidelijker gezegd: was er in onze cultuur ooit een traditie van wijsheid op basis van levensjaren?

Is het daarom, dat de Amerikaanse ouderenbeweging, ook behorend tot de witte westerse cultuur - misschien moet ik er wel bij zeggen, met eenzelfde koloniaal verleden - van de Indianen hun gebeden, teksten en liederen nemen, om hun eigen oud worden te inspireren? Is het daarom, dat diezelfde beweging wijsheid zoekt in de Joodse teksten en traditie, omdat zij zelf niets hebben?

Het is dus een vraag aan onszelf. Hadden wij ooit een traditie, waarin oud zijn/worden als vanzelfsprekend verbonden was met wijsheid en respect?

Er schiet mij nu een gedachte te binnen over de interpretatie van het vijfde gebod: 'Eert uw vader en uw moeder, ...'

Ik wil nog een tekst noemen uit het katholieke internationale tijdschrift *Concilium*. Een zeer gerenommeerd tijdschrift, waaruit ik bij toeval een artikel in handen kreeg via de eerder genoemde cursus. De auteur heeft het over een 'spiritualiteit van het ouder worden'. Hij schreef boeken als: *Ouder worden als een spirituele reis*. En een artikel: *Alsmaar ouder worden*. Hij wil met dit artikel aandacht vestigen op een verwaarloosd deel van het ouder worden namelijk 'een spiritualiteit voor ouderen'. Hij ziet dat er aanzienlijke vooruitgang is geboekt op het gebied van geneeskunde, voeding, huisvesting, vervoer en wetgeving die betrekking hebben op gerontologie - het gaat alweer over een artikel in Amerika!!! -, maar met deze bewonderenswaardige ontwikkelingen hebben theologie, filosofie en ethiek geen gelijke tred gehouden. Denkers op deze terreinen en in de menswetenschappen hebben de diepere dimensies van het ouder worden onvoldoende verkend.

Het is een artikel uit 1991. En ik heb het idee, dat er nadien, nog maar heel weinig over dit probleem is geschreven. Hoewel deze auteur af en toe het hij verwisselt door mannen en

vrouwen of hij/zij, neemt hij toch de ouderen als groep in een totaliteit, zonder onderscheid te maken tot de afzonderlijke geschiedenis van mannen en vrouwen als sekse.

Bij het zoeken in de bibliotheek kom ik enerzijds boeken tegen over ouderenbeleid en ouderenzorg. Dus wat andere generaties zeggen over ouderen. Bij het zoeken in de catalogus toegespitst op oudere vrouwen, kom ik op de problematiek van alleenstaande vrouwen. En de geschiedenis van grote vrouwen of portretten van schrijfsters, en andere bekende vrouwen. Maar niets specifiek over vrouwen en oud worden vanuit het sekse.

Er zijn in het nabije verleden wel enkele interviews gemaakt met oudere vrouwen, maar die gaan dan meer over problemen met al of niet gewerkt hebben, gescheiden zijn, vrouwen op de drempel van oud worden, maar niet over het oud worden zelf en hun ideeën daarover.

Thema's vanuit feministisch perspectief ben ik niet tegengekomen.

Leven in verwarring

Ik wil nog even terugkomen op het woord *verwarring* dat ik aan het begin noemde en waarin vrouwen, ik zelf ook, leef. Met enerzijds een traditie waarin ik het grootste deel heb geleefd - wat mij betreft tot mijn 35^e-40^e jaar - en anderzijds de nieuwe keuzes van daarna, voor een groot deel buiten de tradities en in nieuwe ruimtes, die nog geen duidelijke contouren hebben vaak. Geen duidelijke verbanden. Dat maakt het ouder worden er niet gemakkelijker, soms wel vrolijker op.

In het woordenboek, dus in onze cultuur, staat het woord *verwarring* voor: een toestand dat niemand de ander meer begrijpt, spraakverwarring. Daar kennen we uit de bijbeltraditie een vervelend voorbeeld van. De mensen werden uit elkaar gejaagd door de spraakverwarring. De toren stortte in en de mensen moesten hun levens elders en van elkaar als gemeenschap gescheiden, opbouwen.

De feministisch theologe professor Lieve Troch heeft in een toespraak, die ze vorig jaar juni aan de universiteit van Nijmegen hield, het woord *verwarring* onder andere in verband gebracht met leven in grensgebieden. Dat kan een niemandsland zijn, dat in onze beeldvorming ook een negatieve klank heeft. Maar je kunt het ook anders bekijken. Dat in grensgebieden, *borderlands*, mensen elkaar vinden, dat er juist in die open ruimtes, waar niemand rechten heeft, mensen met elkaar in discussie gaan. In grensgebieden worden vaststaande zaken onderbroken. Worden nieuwe verbanden gevonden. Het niemandsland wordt niet een plek van verwarring, maar het wordt een plek van nieuwe kansen. De plek van verwoesting wordt dan een plek van verzet. Ze ontleent dit voorbeeld aan de biografie van de Anglo-Mexicaanse Gloria Anzaldua *Borderlands*. De voorbeelden in de lezing van Troch, gaan vooral over multiculturele samenlevingen.

Ik wil die beelden gebruiken voor de grenzen waar wij als oud wordende vrouwen aangeland zijn. Over het in de marge leven. De specifieke kant van het oud worden als vrouw wordt nog teveel over het hoofd gezien of helemaal niet gezien.

Troch zegt: 'Deze marge staat niet in tegenstelling tot een centrum, maar bouwt zich steeds opnieuw op op de oneindig vele plekken waar mensen lopen in het niemandsland.' En ze noemt nog een voorbeeld: 'Grenzen van aarde en water verschuiven en winnen telkens ander terrein. Wandelen langs de vloedlijn is de lege ruimte verkennen - tussen twee verschillende plekken en wandelen -in- twee werelden. Tijd en ruimte komen er samen en veranderen elkaar.'

Wat mij voor ogen staat is, wat ik aan het eind van mijn laatste hoofdstuk in *Vrouwen van dagen* heb geschreven:

'Mijn zoektocht' voortzetten en dat is een zoektocht naar een manier waarop vrouwen met zoveel woorden uitdrukking gaan geven aan hun verlangens, wensen en voorkeuren voor oud worden. Dit is mijns inziens bovendien een noodzakelijk vervolg op de traditie van samenscholen, luisteren en spreken, die in de jaren zeventig vanuit de vrouwenbeweging is ontwikkeld.'

Ik bedoel daarmee, wat Selma Sevenhuijsen zegt over de feministische thema's in de jaren zestig en zeventig, die werden geformuleerd in een lange discussie tussen vrouwen waar ze bij elkaar kwamen, of waar ze over schreven.

Ik zie deze dag als een van die mogelijkheden en plekken, waar wij als ouder wordende vrouwen, vanuit die traditie van de vrouwenbeweging, willen spreken over thema's die ons oud worden en oud zijn aangaan en vorm zullen geven.

Literatuur

- Delhaas, Sieth, *Vrouwen van dagen. Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit*. Gorinchem 1999
- Korteweg, Hans, *Nog vele jaren. De symboliek van elk levensjaar*. Utrecht 1997
- Halkes, C.J.M. *Met Mirjam is het begonnen*. Kampen 19
- Delhaas, Sieth, *Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en seksualiteit. Een blikopener*. Amersfoort 1981
- Sevenhuijsen, Selma, *'Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*. Amsterdam/Meppel 1996
- Koek, Gerard, *Verlanging naar wijsheid. Moderne filosofie en ouder worden*. Best 1996
- Bianchi, Eugene C., *Een spiritualiteit van het ouder worden*. in: 'Concilium', thema Oud worden 91/3
- Troch, Lieve, *Oefeningen in verwondering. Grenzen en grensoverschrijdingen*. lezing uitgesproken tijdens de oratie van Prof. dr. Maaïke de Haardt op 3 juni 1999 aan de Universiteit van Nijmegen. In februari 2000 zal deze tekst in een definitieve en gecorrigeerde vorm verschijnen in het Tijdschrift voor Theologie.